

վաղեմի խաղիւղի (ուրարուեան, վանեան) պետութեան երկիրն՝ կարելոյն չափ իւր ամբողջ տարածութեամբն՝ պատիլ, ծանօթ բեւեռագիր արձանագրութիւնքն նոր համամասել եւ նոյն կարգի նոր բեւեռագիրներ փնտռել, փնտնել ժամանակ պատահեալ երկիրներն՝ որչափ կարելի էր՝ աշխարհագրօրէն լուսաւորել եւ հետազօտել։

Այս երկիրներուն ուր բեւեռագրութիւնն ընտելական էր, հնախօսական հետազօտութեան երկար ժամանակ անմասնակից էին գերմանացի քննիչներ, գերմանացի ընդարձակ մտքով, լինելու նախ գերմանացի մը՝ Գրոտեֆէնիգը՝ բեւեռագրութիւնքն առեղծիւ ճամբան ցուցուցած էր։ Գարուս ընթացքին մէջ Ասորեստան եւ Բաբելոնական հետազօտեցին գլխաւորաբար Անգղիացիներն ու Գաղղիացիները։ Այժմ միայն Մեքսիկացիներէ ետքը Գերմանացիք ալ մրցակից ըլլալ կը սկսին։ Սակայն շատ յառաջ քայլ ժամանակէն, երբ Բոստան եւ լայնորէ խորագի եւ իւրյունիւնի մէջ Ասորեստանայց արքունի պալատներուն աւերակները գտան արձանագրութեանց անբաւ ճիշտութեամբ, նոյն իսկ նախ քան այն ժամանակն՝ երբ Բուռնուֆի եւ լաստէնի յաղորդեալ՝ Գրոտեֆէնիգի բեւեռագիրքն առեղծիւ կերպին վրայ հիմնուելով եւ զարգացնելով՝ հին պարսկական բեւեռագիր արձանագրութիւն լիովին հասկնալ, գերմանացի քննիչ մը պատահեալ էր չայց աշխարհէ գերմանացիք մը զորքամբ։ Էւստէնի գիտնականն Պրոֆ. Էլցը նախահայ բեւեռագիր արձանագրութեանց ճիշտ հաւաքմամբ մ'օժտեց գիտութիւնը, բայց ասոր համար տուեց իւր երկու տասարդ կեանքը, 1829ին ջուլամբրի կողմը քուրդ ցեղապետի մ'արիւնշտութեան զոհ երթալով։

Էլցի գլխաւոր գրողը Էր՝ ինչպէս սովորաբար կը կարգանք եւ ինչպէս եւ ալ յառաջ գրած եմ, գաղղիացի գիտնականն Սէն-Մարտեն, այլ նոյն իսկ ինքն կար Ռիտտեր արդի պատմական աշխարհագրութեան հիմնագիրը, որ Էլցի ցոյց տուաւ հետազօտելու այս ասպարէն եւ յետոյ ալ նպաստեց Սէն-Մարտենի որ արդէ Էլցի վրայ։

Էլցի հաւաքած եւ իւր մահուանէն երկար ժամանակ ետքն լսական թերթին (Journal Asiatique) մէջ հրատարակուած նիւթերն երկար ամեն նախահայ բեւեռագիր արձանա-

1 Եւս. Ritter, Erdkunde, IX, 981ff, ս. րէն կը պահանջէ անպիտանութիւնն այս խնդրոյ մէջ իւր հակիրճ անձնէ կարեւոր անեղծութիւնքն ինկատար կերպով տալով։

գրութեանց հիմնական տառաշը կազմած են, միայն հետզհետեւ պատահական մասնակի գիտներով ճիշտացած։ Այս շրջանին՝ երբ նիւթերը կամայ կամայ կը ճիշտանային մասնական նոր գիտներով, նախահայ բեւեռագրութեանց ընթացքն սկիզբն ըրին՝ Ուպպերայի տառաշին նախորդութեան մ'եղալը՝ Հիլքս, Սէյս՝ եւ Գիւս-Երմ։ Սէյսի թարգմանութիւնքն, որչափ ալ այլեւայլ տեսակետով անպաշտպանելի, յաճախ ինքնին միջին եւ նաեւ անիմաստ ըլլան, ճամբայ ցուցուցին քննութեան, եւ ամէն ժամանակ երախտագիտութեան գիտի զամբարն այս ճիւղին մէջ իբր հին ամէն հետազօտութեան։

Պատարաստազական շրջանի վերջերն աւստրիական գիտութիւնն ալ մասնակից եղաւ նշանաւոր եւ յաջող կերպով՝ Պրոֆ. Վիւնշ (Բաւարէն) երկրախօսական նպատակներով կատարուած ուղևորութենէ մը դառնալով ժամանակ հետը բերուաւ նախահայ այլեւայլ բեւեռագիր արձանագրութեանց ընդգործակութիւններ, որոնցմէ մին հրատարակեց Գաւիթ Հայնրիխ Միլլերը։ Հրատարակութեանն յարակից լեզուական հետազօտութիւնքն՝ որ մասնական մեկնաբանութիւնէ մը շատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունէին, մեծ զարգացում մը կը ցուցնեն նախահայ արձանագրութիւնքն գիտնականօրէն քննելու եւ զանոնք աւելի խորաթմայնացնելու մէջ։

Նախահայ արձանագրութիւնքն կանոնաւոր կերպով հաւաքելու սկզբնաւորութիւն մ'եղաւ Բելքի 1891 տարին Հայցոյ աշխարհի մէջ կատարած հետազօտական ուղևորութեամբն ճամբորդութիւնը բուն այս նպատակաւ շէր եղած, բայց պատահմամբ եւ բարեկազմ պարագաներու շնորհիւ, զորոնք ուրիշ տեղ մը նկարագրած ենք, խաղիւղեան արձանագրութեանց տառաշը մեծապէս ճիշտացաւ ասով։ Բելքի այն գրութեամբն՝ որով արձանագրութեանց գանուելուն ամէն պարագաներն ամենաճիշդ կերպով

1 Sayce, The cuneiform inscriptions of Van, Ի Թերթի Journal of the Royal Asiatic Society XIV (Էլցի Բելքի Յաւաքմանքն Նոյն JRS Թերթին յաղով հատրեղուած մէջ)։

2 Guyard, Les inscriptions de Van, à propos d'un ouvrage de M. Sayce, Ի Գիւր Մէլանգ Դասյրիոլոգի, p. 113-144.

3 David Heinrich Müller, Die Keilinschrift von Assur-Darga, Ի Գիւր Abhandlungen der Wiener Akademie der Wissenschaften, 1888. Էս ասպիս միգրով հրատարակուած Ե նաեւ Բաւարական արձանագրութիւնքն։

4 Եւս յոգուածն Ի Թերթի Deutsche Rundschau, 1894 Գիւնու։

կը նշանակուէին, կարելի եղաւ բնագիրներն աւելի լաւ հասկնալ, եւ ասով աւելի ճանշնալ այն թաղաքակրթութիւնն՝ որով ապրող ժողովուրդը կանգնած է այս արձանագիրքէ:

Այս իմաստով հիմնական նշանակութիւն ունեցաւ Շամիրամայ-ընալքին (Շամիրամ-սու) եւ Ռուսաստի կրթողին արձանագրութիւնը: Երբ այն հսկայագործ ջրանցքին՝ զոր առաջին անգամ մանրամասն նկարագրած է Բելք, թմարթի վրայ շատ յաճախ կը գտնենք արձանագիրները, որ յեանկան այսպէս են՝

Menuaše ini pili aguni Menuai-pili tini

«Մենուաս զայս դիւ լինեայ, Մենուասայ-դիւն անուանոյ»

այն ժամանակ անհրաժեշտ էր հետեւեցնել որ pili կը նշանակէ ջրանցք՝ կամ թերեւս ջրանցքի թուում, որ արդէն ամենագլխաւոր շինութիւնն էր, եւ որ ի մասնաւորի հայ մասնաւորներէն հիացմամբ կը յիշուի իբր գետոյ թումը («ա-բուրդի բեդի»¹) Թաւաջագոյն pili բառս որ ծանօթ էր բեւեռագիր բնագրէ մը (Շուրթ, թիւ 36), առանց մտադրութեան առնելու Շուրթի սուտած տեղեկութիւնքն նոյն բեւեռագրին գտնուած տեղոյ նկատմամբ, կը մեկնաւոր իբր թէ «արձանագիր», նշանակէ, թէ եւ պէտք էր ինքնին համոզուիլ որ շատ անյարմար բան կ'ըլլար, իբր թագաւոր մը իւր զինքն արձանագիր մը իբր քանդակել սուղոն անուանելէն ետեւ՝ դարձեալ նոյն արձանագիրն իւր անուամբ աւանդելու, այսպէս՝ «Մենուաս արոր զայս արձանագիր, Մենուաս-արձանագիր է անունն», ղետք էր արդէն այն ժամանակ իմանալ որ pili արձանագրին մէջ եղածնէ դուրս բան մը պիտի նշանակէ, բան մը՝ որուն համար կանգնուած է արձանագրութիւնը:

Ռուսաստ արքայի կրթողին արձանագրութեան՝ զոր Բելք առաջին ուղեւորութեան գտած էր, նշանակութեան վերահաս ըլլալ կարելի պիտի չըլլար, եթէ Բելք շեշտած չըլլար այն պարագան որ արձանագիրը կը գտնուի արուեստական լճակի մը մօտ, որ Բելք-գետը (Բաշա-նայի լիճ) կը կոչուի, եւ կարելի է որ այն լճակին մասին կանգնուած ըլլայ, չառ միայն ակնարկել կրնանք՝ մասնանիշ ընելով ուրիշ տեղ մը մեր գրածները², թէ ինչպէս այս կարծիքը հաս-

տատուեցաւ եւ թէ ինչ օգուտ շահեցաւ այս նիւթերու քննութիւնը ճիշդ այս Ռուսաստայ կրթողին ընթերցմամբն: Այնպէս ըսելով որ յասկնալու Ռուսաստայ կրթողին ընթերցումն՝ զոր յարողեպք գլուխ հանել Բելքի տուած տեղեկութիւնքը գործածելով, գլխաւոր շարժառիթն ու հիմն եղաւ մեր միաբան ուսումնական ուղեւորութեան՝ որ այժմ աւարտելու միայն է Բելք արդէն 1893ին առաջարկեց ինծի՝ միառնալ Հայոց աշխարհը պատմել խաղըեան տեղաւորեան բովանդակ երկիրը կանոնաւոր կերպով հետազոտելու համար, նոր արձանագրութիւններ փնտնելով եւ յառաջուրէ ծածօթները կրկին համեմատելով: Առաջին ուղեւորութեան ժամանակ զանազան տեղեկութիւններ առած էր Բելք արձանագիրներու գոյութեան մասին՝ զորոնք չէր փնտռած գտած, վասն զի իբնէ արուած սխալ տեղեկութեանց համեմատ ընդհանրապէս այս ամէնն ալ արդէն ծանօթ էր կարծել:

Ըստ այսմ ապահով էր որ կայ բազմութիւն մը արձանագրութեանց՝ որոնք գտնուելու էին, այնչափ թուով՝ որ այսպիսի ձեռնարկութիւն մը կ'արդարացնէր: Չեռնարկութեան համար դրամական միջոցներ հայթայթելու մասին նախաձեռնակ եղաւ Ռուզովի միջոցով, իւր անուամբ եղած Հաստատութեան (Rudolf Virchow-Stiftung) մեծ գումար մը մեր արամագրութեան ապի գնելով, ինչպէս որ նաեւ յետոյ նոյն Հաստատութեան շատ ուրիշ գումարներ ալ արուեցան: Մասնակից եղան նաեւ մեծ թուով առանձնական նպաստողներ: Նշանաւոր գումարներ տուին Համբուրգի Աւերօֆեան Հաստատութիւն (Averhoff-Stiftung), Համբուրգի Աշխարհագրական ընկերութիւն եւ Համբուրգի Կելլինգհուզեն (Kellinghusen) Հաստատութիւնը: Մասնակցեցան նաեւ Բերլինի Գիտութեանց արաքունի շեմարանն եւ Գեօմօրֆէի Գիտութեանց ընկերութիւնը: Պահպանը լրացուց Գերմանիոյ կայսեր առատաձեռնութիւնը՝ իւր արամագրութեան ներքեւ գրուած գրամագրութեան:

Տարիներով յապաղեցաւ ձեռնարկութիւնն այն շրջութիւնէն պատճառաւ որ կային մեր պատերու տեղերը, եւ երբ 1898 տարւոյ Մայիս 8ին Բերլինէն ճամբայ եկանք, բոլորովին ապահով չէինք որ ընդհանրապէս ուր գնել պիտի կարենանք պատելու գլխաւոր երկիրը՝ Տաճկաստանը: Աւելի եւս չէինք կրնար գուշակել որ մեր ձեռնարկութիւնն՝ որուն համար ութ մասն որոշուած էր նախնաբար, այսչափ

¹ Եւ թուական Արեւելի Գիրք Գ, ԳԼ 12, Միջին հիմնական չէր գտնուած (Հմմտ. Brosset, Collection d'histoire arménienne, I, 237, n. 2) որ այս տեղ յիշուած է Շամիրամայ լիճքէ, զոր յարեհնայի (Ա) Կիւրդագան է:

² Եւ Յեթեօհ. f. Ethnologie, 1892, S. 142 ff; Z. f. Assyriol. VII, 256, IX, 341 ff.

Գօհա կրճերը՝ երկու խմբի բաժնուած՝ գեպ ի Սեւանայ լիճը՝ Այս մեծ բարձրագուստային լճին ճեղքները հիմնովին ճնշուեցան եւ շատ անգամ արշաւանք եղաւ անոր հարաւային ափանց լեռները։ Արկին համեմատուեցան, կաղապարուեցան եւ լուսանկարուեցան Բելքի կողմանէ առաջին ճամբորդութեան առնել գտնուած բեւեռագիր արձանագրութիւնը Զաղարու (Սարգսիսի Գ.) եւ Վեոյանի-Գիրայն (Ռուսաս Ա.) տեղերուն, ինչպէս նաեւ Որդակլուի արձանագիրն (Արգիսիսի Ա.) որ յառաջունընէ ծանօթ էր։ Ի մասնաւորի յիշեալ արձանագրութեանց երկրորդին կրկին քննութեամբ՝ նոյն արձանագրին յիշակելի գիտնականին հրատարակութեան՝ վրայ կարեւոր ուղղութիւններ քանուեցան։ Բաց աստի որոշուեցան բազմաթիւ նախապատմական գերեզմաններ, ի մասնաւորի Զաղարուի քով։ Լճին արեւելեան ափը, զոր քննեցինք առագաստաւոր նաւակով մը Զաղարուն մինչեւ Զորջա, տեսնուեցաւ որ յարմար չէր բեւեռագիր արձանագիրներ քանդակելու։ Հուս կը պահսին ժայռեր որ անհրաժեշտ են արձանագրութեանց քանդակուելուն։

Ռուսաստանի մէջ յիշեալ զարձեալ էլ միանդի ըսած այցելութիւնին, ուր ուղեւորաց ունկնդրութիւն շնորհեց Ամեն. Վաթուղիկոսը, եւ ուր համեմատուեցան բազմաթիւ արձանագրութիւնք, որ գտնուած են ռուսական հողին վրայ՝ ի մասնաւորի Արմաւիր։ Աղեքսանդրոպոլի մերձակայ էլլար եւ Կուլիլան տեղերուն արձանագրութիւնք (Արգիսիսի Ա.) համեմատելու համար այն տեղերն ալ այցելեցինք։ Միտ կողմանէ ստիպուած էինք ռուսական հողին վրայ երկար չմնալ՝ Երասխի հովտին աօթերուն պատճառաւ, — շքե զուրկ ճամբաները մինչեւ 60° ստորձան Կեդսիսի։ Փութով աճապարեցինք հասնիլ բարձրագիր, Խասիլ աւելի զով Ասրպատակաւոր (Արգիսիսի Ա.) ու Նախիջեւան (13/1 Օգոստ.) հոշակաւոր պարսկական յիշատակարանները մասամբ քանդուած գտնուեցան, մասամբ — ի մասնաւորի տասնանկիւն մեծ աշտարակը — մերկացուած ամէն միւսիստի զարդերէ, հաւածորէն նոյն իսկ տնոր տիրող՝ Ռաշիմ խան Նախիջեւանսիի անուն կողմանէ, որ ծխած ըլլալու է զանոնք։ Օգոստոս 14ին (2ին) Զուղայի քով անցանք Պարսից սահմանը։ Ճամբան գեպ

ի Դաւրեթ վաշղեմար Սայրից եւ տողերու գրող Գելնգելյա (Gälingia) տեղը՝ աստի զուտ թաթարախոս երկրի մէջ՝ հանդիպեցանք ջայթմ սակաւածանօթ կամ թերեւս բոլորովին անծանօթ երանեան բարբառի մը՝ որ շատ ապրւմեր է արդի պարսկերէնէն։ Դաւառաբարբառիս անունը անուած է Լուրլան գեղէն, ուր նոյնպէս կը խօսուի։

(Հարմարեցնել)

Հ. Յ. Տ.

ՅԵՆՆԵՐ ԹԵՐԹԵՐԻ ԺԱՅԿԵԼՈՒՆԸ

ԱՅԿԵՆԻ ԹԵՐԹԵՐԻ ԺԱՅԿԵԼՈՒՆԸ

1. Պարսիս ուսումնարար Նայ ուսումնողները։ — 2. Հայ որբերուն ի նպաստ։ — 3. Յունարէն փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ։ — 4. Պարսիս համալսարանին քաղաքականութիւնն եւ Հայերը։ — 5. Համալսարանին պատկերազարդ թիւը։ — 6. Տեղեկագիր Երուսաղիմ Նայ ուսումնողական միութեան։ — 7. Տեղեկագիր Ազգ. Կթարան-Որմանոցին ի Երուսաղիմ։

1. Պարսիս ուսումնարար Նայ ուսումնողները։ Paris-Nouvelles պարսկական լրատու, որուն յաւելակ խմբագրութիւնը Միլիթ Ս. Դաւիթ-Բեկ կը հոգայ, երբեք զանց չ'ընեն իւր սուղ էջերուն մէջ մեր պարսկաբանակ Հայոց կամ ուսանողաց վրայ ուրախալի լինելու հաղորդելու։ Երեւոյն ճի թուոյն մէջ կը կարգեց արձանագրութեամբ թէ Պարսիս Նայ ուսումնողներին ՊՊ. Արտաշէս Կեոսեան եւ Նախիջեւանի Սարգսեան ճարտարապետութեան ուսումնական բնթաղքին յաշտութեամբ եւ պատուով աւարտած են։ Աւսումնարարաց Պաշայ Կեոսեանիսին աշակերտներէն են եւ քանի մը տարի յառաջ Պարսիս անցած, ուր Հանքաբանական վարժարանը մտած էին, որմէ սակայն յաշտեցան Երուսաղիմեւ եւ կամուրջներու վարժարանը մտնելու։ Բանին շարի ուսումնարաններու մէջն Նեոսեանիսին հինգերորդ, Սարգսեանիսին վեցերորդ վկայականին արժանացած են, ստուգելու գովելու եւ ուրախական նշուն մը փութից եւ յաշտութեան։ Այս յաշտութիւնը կը մտցնէր մէջը ալ որ ժող դուրծուելութեամբ մը եւ լուաւոյն ապագայով մը պատկուի։

2. Հայ որբերուն ի նպաստ։ Հարմար՝ Երեւոյն 15ին տեղի ունեցաւ Պարսիսի Վաւալի (Vaudeville) թատերանի մէջ՝ մեծ թերեկոյթ մը ի նպատակ որբերէններուն, որ կազմակերպուած էր Մարտիս Խրաւանց Միութեանը ընդհանուր նախագահութեան տակ եւ Ա. Չոպանեանի ղեկավար։ Հռչակական Միութեւ Յրանալ զգայուն շէշտերով եւ ճարտար լեզուով խօսեցաւ Նայ որբերուն գրութեան վրայ եւ ամենուն զիջութիւնը շարժեց։ Յրանալոցի մեծ մասնագիրն բունխոսութեանն անվարպէս ետքը, Յրանալոցի ծանօթ արուեստագետներ՝ որ բարեգործական ձեռնարկներու մէջ միշտ պարտաւոր են իրենց օգնութիւնը տալու, հանդիսատեսները զմայլեցուցին իրենց հրա-

4 Nikolsky, առեւտական հողին վրայ գտնուած փանձան բեւեռագրութեանց իւր մեծ պարզ հրատարակութեան մէջ՝ Կենթր. Հնախօսութեան Կոմիտէի, Յետք Է. (Metropolis) no արքեպիսկոպոս Ռաբան. Յուլյուս 7, 1896)